

University of Tehran Press

Contractual Expectations and Criteria for Determining and Compensating for Expectation Damages in Islamic Jurisprudence and Iranian Law

Sakineh Banaki¹ | Seyed Ali Seyed Ahmadi Sajjadi² | Abdollah Rajabi^{3*}

1. Department of Law, College of Aras, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: banaki.s1399@gmail.com

2. Department of Private Law, Faculty of Law, Tehran University, Qom, Iran. E-mail: sahmadi@ut.ac.ir

3. Corresponding Author, Department of Private Law, Faculty of Law, Tehran University, Qom, Iran. E-mail: rajabya@ut.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:

Received: 31 May 2024

Revised: 09 December 2024

Accepted: 19 January 2025

Published online 21 September 2025

Keywords:

Contract,
Contractual Expectations,
Damages,
Islamic jurisprudence,
Iranian law.

ABSTRACT

In Iranian and Islamic law, the determination of contractual expectations is primarily grounded in the will and agreement of the parties. Article 10 of the Iranian Civil Code affirms that contractual relationships are governed by the parties' agreement, except where such agreements explicitly contradict statutory provisions. Similarly, Islamic law upholds this principle through doctrines such as "Al-Mu'minūn 'inda Shurūṭihim" (believers are bound by their conditions) and "Al-'Uqūd Tabī'ah li Al-Qusūd" (contracts are subject to intentions), underscoring the importance of respecting the terms and intentions of the contracting parties. These principles recognize that legislation cannot anticipate every condition, clause, or term that parties may include in their agreements. Nevertheless, compensation for expectation damages—both under Iranian law and in common law—is subject to specific conditions. Because such damages are tied to contractual expectations, the contract must clearly define those expectations. In other words, both the promisor's and the promisee's obligations and anticipated benefits must be explicit to identify and compensate for any breach. This study examines the determination of contractual expectations and the criteria for assessing and compensating expectation damages in Islamic jurisprudence and Iranian law, highlighting how the rights of injured parties can be protected within existing legal frameworks.

Cite this article: Banaki, S.; Seyed Ahmadi Sajjadi, S. A. & Rajabi, A. (2025). Contractual Expectations and Criteria for Determining and Compensating for Expectation Damages in Islamic Jurisprudence and Iranian Law. *Islamic Jurisprudential Researches*, 21, (3), 223-236.
<http://doi.org/10.22059/jorr.2025.375526.1009465>

© Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2025.375526.1009465>

Publisher: University of Tehran Press.

دانشگاه تهران

نشریه پژوهش‌های فقهی

سایت نشریه: <https://jorr.ut.ac.ir/>

شاپا الکترونیکی: ۶۱۹۵-۲۴۲۳

انتظارات قراردادی و معیارهای تعیین میزان و جبران ضرر انتظاری در فقه امامیه و حقوق ایران

سکینه بنکی^۱ | سید علی سیداحمدی سجادی^۲ | عبدالله رجبی^۳

۱. گروه حقوق خصوصی، پردیس ارس، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: banaki.s1399@gmail.com

۲. گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: sahmadi@ut.ac.ir

۳. نویسنده مسئول، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: rajabya@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

کلیدواژه:

انتظارات قراردادی،

جبران،

خسارات قراردادی،

تعهد،

قرارداد.

در حقوق ایران و اسلام، تعیین انتظارات قراردادی از جانب دادگاه عمدتاً بر اساس اراده و توافق طرفین است. مطابق ماده ۱۰ قانون مدنی ایران توافق طرفین حاکم بر روابط قراردادی است؛ مگر در مواردی که صریحاً مخالف قانون باشد. این اصل در حقوق اسلام نیز با استناد به اصولی مانند «المؤمنون عند شروطهم» و «العقود تابعه للقصود» تقویت می‌شود که به رعایت شرایط و خواسته‌های طرفین در قراردادها تأکید دارد؛ البته به شرطی که مخالف شرع نباشد. این اصول همچنین نشان می‌دهد حقوق نمی‌تواند همه شرایط و قیودی را که طرفین در قرارداد خود درج می‌کنند پیش‌بینی کند و باید به اراده و محصول آن توجه داشت. با این حال، درباره جبران خسارات انتظاری، چه در حقوق ایران چه در کامن‌لا، تردید هست و این جبران با شرایط خاص امکان‌پذیر است. از آنجا که این نوع خسارات مبتنی بر توقعات قراردادی است، انتظارات متعهد و متعهدله باید روشن و صریح باشد تا بتوان ضرر و زیان ناشی از نقض آن را مشخص و جبران کرد. این تحقیق به بررسی انتظارات قراردادی و معیارهای تعیین میزان و جبران ضرر انتظاری در فقه و حقوق ایران می‌پردازد تا نشان دهد چگونه می‌توان در چارچوب قوانین موجود حقوق متعهدله تعهد انتظاری را تأمین کرد.

استناد: بنکی، سکینه؛ سیداحمدی سجادی، سید علی و رجبی، عبدالله (۱۴۰۴). انتظارات قراردادی و معیارهای تعیین میزان و جبران ضرر انتظاری در فقه امامیه و حقوق ایران. پژوهش‌های فقهی ۲۱ (۳)، ص ۲۲۳-۲۳۶.

<http://doi.org/10.22059/jorr.2025.375526.1009465>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© نویسندگان

DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2025.375526.1009465>

مقدمه

در زمینه خسارات ناشی از نقض قرارداد، سه نوع منفعت برای طرف قرارداد در نظر گرفته شده است: الف) منفعت اعاده یا استرداد مال داده شده یا عوض آن، مثل اجرت‌المثل نیروی انسانی و تجهیزات؛ ب) منفعت اعتماد به طرف مقابل. خسارات تغییر وضعیت حاصل از اعتماد است، مثل تجهیز کارگاه، تأمین مالی یا قرارداد فرعی؛ ج) منفعت انتظار و توقع از سود یا نفع آینده قرارداد، مثل سود قراردادی قابل پیش‌بینی. مثلاً خودروی الف از تصادف شدیدی آسیب دیده و تعمیرکار وعده می‌دهد که آن را تعمیر کند، به شرطی که صاحب خودرو نیز، که نقاش است، بخشی از مغازه او را نقاشی کند. صاحب خودرو مغازه را نقاشی می‌کند. اما تعمیرکار که قول داده ظرف ده روز خودرو را تحویل دهد آن را تحویل نمی‌دهد و حتی خودرو وضع بدی پیدا می‌کند. صاحب خودرو نیز به دلیل بعد مسافت نمی‌تواند به تعهدات نقاشی خود در قبال دیگران عمل کند. آن‌گاه منافع نقاش صاحب خودرو شامل موارد زیر است: الف) منفعت استرداد آنچه تعمیرکار برخوردار شده (نقاشی تعمیرگاه)؛ ب) منفعت اعتماد به قول تعمیرکار و کار نکردن در ظرف ده روز؛ ج) منفعت انتظار از قرارداد و تعمیر خودرو و اجرای بهتر امور.

نظر مشهور فقهای امامیه درباره جبران خسارت قراردادی الزام متعهد به ایفای تعهد است. بنابراین، جبران منافع حاصل از اجرای تعهد در فقه امامیه مهم است. اگر شخص الف وعده پرداخت هزار دلار به شخص ب دهد، به سادگی شخص الف مجبور به پرداخت این مبلغ می‌شود. زیرا توافق بین طرفین پرداخت را ایجاد می‌کند. با این حال، تبیین مبانی و اهداف انتظارات قراردادی و شرایط نهادهای جبران‌کننده آن یکی از مهم‌ترین موضوعات در بررسی دقیق انتظارات قراردادی است. از این رو، سؤال است که انتظارات قراردادی در حقوق ایران و فقه اسلامی چه جایگاه و آثاری دارد؟ معیارهای تعیین میزان ضرر و زیان در حقوق ایران کدام‌اند و نظر فقها در این زمینه چیست؟ در پاسخ به این پرسش‌ها، این نوشته ابتدا به بررسی مفهوم و مبانی انتظارات قراردادی و سپس به معیارهای تعیین میزان ضرر و زیان مورد انتظار در فقه امامیه و حقوق ایران پرداخته است.

اساس حقوق قراردادهای بر پایه احترام به اراده طرفین است. بنابراین، اراده نیروی اصلی پشت تعهدات است و ارزش و اعتبار اراده نه به دلیل طبیعت این نیرو و نه به دلیل فرازمینی بودن آن است؛ بلکه محوریت اراده به دلیل ایجاد توقع و انتظار برای دیگران است. بنابراین، حقوق قرارداد چیزی جز حقوق انتظارها نیست. این نظریه که می‌تواند به توسعه فلسفه حقوق قراردادهای کمک کند، در اینجا، نیازمند بحث مفصل نیست. تنها باید دانست که با توجه به اینکه روش اصلی جبران خسارات الزام متعهد به تعهد است، در صورت نقض تعهد یکی از طرفین، طرف دیگر می‌تواند او را مجبور به اجرا کند. بنابراین، با توجه به هدف انتظارات قراردادی، که قرار است متعهدله را در شرایطی قرار دهد که با اجرای قرارداد می‌بود، خود می‌تواند راهی برای جبران نقض قرارداد برای متعهدله باشد.

بر این پایه، اصل خسارت قراردادی از دست دادن منفعت انتظار است که در کامن‌لا سابقه نسبتاً طولانی دارد و مهم‌ترین مبنای تعیین خسارت به شمار می‌رود. اما نوشته‌های حقوقی و برخی از احکام قانونی کشور ما، که عمدتاً تحت تأثیر رویکرد رومی-ژرمنی است، به تقسیم دوگانه خسارت توجه دارد. با این حال، بررسی رویکرد کامن‌لا نیز می‌تواند به فهم بهتر اهداف و انواع خسارت‌های قراردادی کمک شایانی کند (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۷: ۲).

در زیر و برای پاسخ به پرسش‌های فوق، طی چند بخش، ابتدا به مفهوم انتظارات قراردادی و مسئولیت ناشی از آن خواهیم پرداخت و بعد از آن موضع فقه و حقوق ایران را خواهیم گفت و سپس به بررسی برخی موارد خاص این نظام حقوقی در زمینه انتظارات قراردادی خواهیم پرداخت.

انتظارات قراردادی

مسئله خسارات انتظاری در قراردادهای بسیار دشوار است. در حقیقت، چون خسارات انتظاری خسارات وارده به امور بالفعل نیست، اگر ناقض قرارداد را ملزم به پرداخت خساراتی بدانیم که انتظار می‌رفت در قرارداد نمود یابد، از نظریه عدالت معاوضی (اصلاحی/جبرانی) فراتر رفته‌ایم و ممکن است قائل به نوعی تنبیه باشیم که مختص حقوق کیفری است. در مسئولیت قراردادی، نظریه انتظارات قراردادی نمی‌تواند عامل تعیین‌کننده همه دعاوی جبران خسارت انتظار باشد. اگر

قرارداد بیانگر حق خصوصی باشد و از آن تخلف شود، حقوق نمی تواند مشخص کند که چه اقدامی باید صورت گیرد. در این حالت، قرارداد همانند مجسمه ناتمامی است که مجازاتی برای آن تعیین نشده و رسیدگی به اهداف آن به عهده دادگاه است (علی آبادی، ۱۳۸۱: ۲۲). بنابراین، بین نظریه انتظار و قوانینی که خسارت را محدود به منافع می کند تضادی نیست. طبق این قوانین، مجازات برای نقض قاعده که توسط قرارداد تعیین شده تنها این است که مخالف مجبور به جبران نقض اعتماد شود.

برای همین، به بیان برخی، انتظارات قراردادی به دنبال انتقال آسیب های نقض عهد برای بازگرداندن طرفین به وضعیتی است که قبل از قرارداد بودند و از این رو وظیفه خود را غیر مستقیم انجام می دهد و از طرف قول دهنده می خواهد که ارزش اعمال خود را بیمه کند. این ویژگی از حقوق قراردادها آن را از جنایات تمایز می دهد، جایی که هدف اصلاحی آن بازگرداندن وضعیت قبلی است که توسط یک اشتباه مختل شده است. نقشی که تقصیر در نقض ایفا می کند ارتباط قرارداد با قول و تفاوت آن را با جرم تقویت می کند؛ درحالی که اغلب تخلفات مستلزم عمد یا سهل انگاری هستند و مسئولیت قراردادی سخت است و ممکن است بدون هیچ تقصیری در قول دهنده ایجاد شود. بنابراین، حتی اگر قول دهنده بتواند تمام تلاش های موجه را برای عمل به وعده های قراردادی که داده است انجام دهد، او باقی می ماند. این مسئله موجب می شود که وظیفه اثبات انتظارات قول دهنده به طور قانونی قوی باشد و به راحتی قابل توجیه نیست (Atieh, 1982: 134).

البته ممکن است در برخی موارد طرفین به وضوح تصمیم بگیرند که چه نوع ضمانتی باشد و این نشان می دهد که آن ها «انتظار» داشته اند که این ضمانت اعمال شود. این حالت معمولاً در مواردی که پرداخت مقدار مشخصی در وعده ها صورت می گیرد به کار می رود. اما بدون شک، مانند بسیاری از انواع قراردادها، نظریه انتظار ممکن است راهحلی آماده برای مسائل خسارات باشد (شهیدی، ۱۳۹۳: ۶۷).

بر این پایه، زمانی که شخص به درستی به تعهداتش عمل نکند، در واقع، انتظاراتش را در بهره مندی از انتظارات قراردادی برآورده نکرده است. بنابراین باید زیان تعهدش را به گونه ای جبران کند که اگر تعهد به درستی انجام می شد باید زیان تعهد را جبران می کرد. در این زمینه، در مواردی که تعهد به صورت ناقص انجام می شود، تعهد دهنده برخی از انتظارات تعهد گیرنده را برآورده کرده است. بنابراین، برای جبران زیان تعهد دهنده در چنین شرایطی باید تفاوت بین انتظارات قراردادی مبنی بر اجرای صحیح تعهد و انتظارات قراردادی بر اساس محاسبات حاصل از نقض اجرای تعهد را در نظر گرفت (صفایی، ۲۰۱۲: ۳۵۷).

در کامن لا، برای محاسبه خسارات انتظاری، مقدار عددی انتظارات قراردادی مبنی بر اجرای صحیح تعهد با انتظارات قراردادی حاصل از نقض تعهد مقایسه و تفاوت آن ها محاسبه می شود. اما، در حقوق امامیه و حقوق ایران، معیار محاسبه این خسارات قیمت قراردادی است نه قیمت بازار. حتی در مواردی که تعیین قیمت قراردادی ممکن نباشد، از قیمت بازار استفاده می شود تا مزایای نامعلوم قرارداد مشخص شود. در مواردی که موضوع تعهد به طور عمومی باشد و تعهد ناقص اجرا شده باشد، متعهدله می تواند متعهد را به انجام دادن صحیح تعهد ملزم کند. این الزام به انجام دادن صحیح تعهد امکان جبران کامل خسارات مورد انتظار را فراهم می کند. به این ترتیب، هر دو نظام حقوقی به دنبال تضمین حقوق زیان دیدگان و جبران خسارات ناشی از نقض قرارداد هستند؛ اما با روش ها و معیارهای متفاوت (سماواتی، ۱۳۹۵: ۱۴۵).

جبران خسارات انتظاری قرارداد فقط به معنای کاهش آسیب هایی نیست که طرف های قرارداد با اعتماد به هم تحمل کرده اند. به جای آن، طرف متضرر باید انتظارات خود را به صورت مثبت تأیید کند که اگر طرف مقابل به تعهداتش عمل می کرد، چگونه موقعیت مثبتی را تجربه می کرد. مثلاً، اگر شخص «الف» قول دهد که ویجت های «ب» را با قیمت ۸ دلار بفروشد، اما نتواند این وعده را اجرا کند، سود انتظاری «ب» که ۷ دلار است تا زمانی که «ب» پرداخت را نکرده باشد باقی می ماند. اگر «ب» قبلاً ۵ دلار را به «الف» پرداخت کرده باشد، سود انتظاری به میزان ۱۱ دلار محاسبه می شود (سلطانی نژاد و حدادزاده شکبیا، ۱۴۰۰: ۹۴).

خلاصه اینکه، امکان جبران طیف وسیعی از انتظارات قراردادی در کامن لا و در حقوق ایران امر مشروعی است (سکوتی، ۱۳۹۰: ۶۸). در حقیقت، نهاد حقوقی انتظارات قراردادی و خسارات جبرانی، مانند سایر نهادهای حقوقی، نیازمند مبانی فلسفی مشخص برای دستیابی به اهداف خود است و با تحقق این مبانی قطعاً به هدف مد نظر خواهد رسید. بنابراین، اگر مبانی فلسفی

انتظارات قراردادی را پایبندی به تعهدات قراردادی با هدف تحقق این انتظارات در نظر بگیریم، همه منافع حاصل از جریان طبیعی قرارداد به او بازگردانده می‌شود. به بیان دیگر، انتظارات قراردادی شامل سه نوع منفعت اصلی است: منافع ایفای تعهد، منافع مستقیم، منافع غیر مستقیم. از آنجا که هدف اصلی اشخاص از تعهدات قراردادی دستیابی دقیق به خواسته‌های خود است، اولین راه حل جبران خسارت قراردادی اجرای همان تعهد است. بنابراین، اگر زیان دیده بتواند با الزام طرف مقابل به اجرای تعهد و به آنچه در قرارداد مقرر شده دست یابد، منافع ایفای تعهد را به دست می‌آورد (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۸: ۱۸).

بدیهی است با الزام متخلف قراردادی، زیان دیده نه تنها از منافع اجرای تعهد بهره‌مند می‌شود، بلکه از مزایای قراردادی مستقیم و غیر مستقیم خود نیز برخوردار خواهد شد. زیرا به این ترتیب وضعیت او دقیقاً همان طور خواهد بود که قرارداد به موقع اجرا می‌شد (مهمان‌نوازان، ۱۳۸۷: ۴۴).

انتظارات قراردادی در حقوق ایران

در قانون مدنی ایران، درباره خسارات و مسئولیت‌های مرتبط با قراردادهای اغلب به قواعد مسئولیت مدنی رجوع می‌کنند. این رویه در برخی موارد مفید است و گزینه‌ای برای حل مسائل قراردادی است (کاتوزیان، ۱۳۷۵: ۲۱۲). با این حال، با اهداف و اصول مسئولیت و جبران خسارات قراردادی سازگار نیست. در حقیقت، هدف اصلی از مسئولیت مدنی اعاده وضعیت قبلی زیان دیده به حالت قبل از وقوع زیان است؛ درحالی که هدف از مسئولیت قراردادی و جبران خسارات تأمین منافع و انتظارات مشروعی است که طرفین در صورت اجرای قرارداد به آن دست می‌یافتند (امامی، ۱۳۸۱: ۱۶۵).

در مقام تحلیل، نگارنده معتقد است که مطابق ماده ۲۲۲ ق.م.، با ایفا نکردن تعهد، طبق ماده ۲۲۱ ق.م.، قاضی می‌تواند به شخصی که تعهد به نفع او شده اجازه دهد خود عمل را به جای آورد و متخلف هزینه آن را پرداخت کند و هزینه آن را از طرف متعهده مطالبه کند. همچنین، قانون‌گذار در ماده ۲۳۹ ق.م. نیز چنین موضعی دارد: وقتی اجبار متعهد به انجام دادن شرط ممکن نباشد و امکان اجرای آن از جانب شخص دیگر امکان‌پذیر باشد، حاکم می‌تواند وسایل انجام دادن آن عمل را فراهم کند. ماده ۲۳۹ قانون مدنی، همراه مواد ۷۱۷ و ۷۲۱ قانون آیین دادرسی مدنی قدیمی، جبران خساراتی که از عدم اجرای تعهدات یا تأخیر در آن ایجاد می‌شود را تأیید می‌کند و تعیین مقدار این خسارات را به دادگاه واگذار می‌کند. همچنین، در ماده ۴۷ قانون اجرای احکام مدنی، مصوب ۱۳۷۷، قاعده مشابهی هست.^۱

با پذیرش اصل آزادی قراردادهای طرفین می‌توانند محدود حقوق و تعهدات خود را در قرارداد مشخص کنند. انتظارات نیز نتیجه اراده طرفین است (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۲۱۲). مثلاً، اگر در قرارداد خرید و فروش تصریح نشده باشد که خریدار مکلف به پرداخت قیمت است، این تعهد باید در زمان معقول انجام شود. اما اگر زمان معقول به صراحت در قرارداد به عنوان یکی از انتظارات پیش‌بینی شده باشد، آن‌گاه مبتنی بر مفاد صریح قرارداد است.

توافق اراده‌ها منشأ اصلی حقوق و تعهدات قراردادی است. از این رو، در تفسیر نیت یک طرف، باید به علم طرف مقابل توجه شود. زیرا این موضوع جزء توافق اراده‌هاست. به علاوه، لازم است شرایط جدیدی را پیش‌بینی کنیم. در نتیجه، مهم‌ترین منبع درک انتظارات قراردادی خود توافق است و برای آشنایی با آن باید به محصول اراده، از جمله به متن قرارداد، مراجعه کرد. در حقوق ایران نیز با قاعده مشابهی مواجهیم؛ با این تفاوت که قانون‌گذار در مواد ۲۲۰ و ۲۲۵ قانون مدنی فرقی بین علم و جهل شخص قائل نشده و حتی در برخی موارد جهل به عرف را دلیل برای استناد به آن ندانسته است (← ماده ۳۵۶).

۱. ماده ۴۷. هر گاه محکوم به انجام عمل معینی باشد و محکوم علیه از انجام آن امتناع ورزد و انجام عمل به توسط شخص دیگری ممکن باشد، محکوم له می‌تواند تحت نظر دادورز (مأمور اجرا) آن عمل را وسیله دیگری انجام دهد و هزینه آن را مطالبه کند و یا بدون انجام عمل هزینه لازم را به وسیله قسمت اجرا از محکوم علیه مطالبه نماید. در هر یک از موارد مذکور دادگاه با تحقیقات لازم و در صورت ضرورت با جلب نظر کارشناس میزان هزینه را معین می‌نماید. وصول هزینه مذکور و حق الزحمه کارشناس از محکوم علیه به ترتیبی است که برای وصول محکوم به نقدی مقرر است. تبصره- در صورتی که انجام عمل توسط شخص دیگری ممکن نباشد مطابق ماده ۷۲۹ آیین دادرسی مدنی انجام خواهد شد.

انتظارات قراردادی در فقه امامیه

هدف اصلی قراردادهای معاوضه‌ای، از جمله قراردادهای فروش، این است که طرفین به تبادل کالاها یا خدمات بپردازند، طوری که هر یک از طرفین انتظار دارد در مقابل واگذاری کالا یا خدمات خود معادل دریافت کند. بنابراین، وقتی قرارداد خرید و فروش می‌بندند، منفعت مستقیم فروشنده دریافت پول و منفعت مستقیم خریدار دریافت کالا است. به همین دلیل، انتظارات فروشنده و خریدار را می‌توان به عنوان انتظارات مستقیم قراردادی دانست (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۷: ۹۸). در بیع، اگر فروشنده از تعهد خود امتناع کند، خریدار می‌تواند با اجرای تعهد بهره‌هایی را که جزء منافع غیر مستقیم محسوب می‌شوند به دست آورد. مثلاً اگر قرارداد فروش صد کیلو میوه در یک تاریخ مشخص باشد و فروشنده تخلف کند، خریدار می‌تواند هم سبب را دریافت کند هم مابه‌التفاوت قیمت را در آن روز از فروشنده خواستار شود. در صورتی که خریدار به‌درستی تعهد را انجام دهد، تنها بخشی از خسارت‌های وارده به فرد متعهد جبران می‌شود و نه کل آن‌ها، که این موضوع با اصل لزوم جبران همه خسارات در فقه امامیه و حقوق ایران منافات دارد (سکوتی، ۱۳۸۹: ۶۶). این مسئله، به‌ویژه با دیدگاه فقهایی که الزام به انجام دادن تعهد را هم‌عرض فسخ عقد و جبران ضرر از طریق پرداخت جریمه پولی معرفی کرده‌اند و اجازه انتخاب را به متعهد می‌دهند مطابقت ندارد؛ به این معنا که اگر متعهد شیوه اجبار را انتخاب کند، می‌تواند تمامی خسارات قراردادی خود را جبران کند. حال، هر قرارداد اهداف اصلی خود را دارد و به دست آوردن این اهداف که در واقع دلیل اصلی برقراری قرارداد است اصلی‌ترین عامل است که افراد را به پذیرش تعهدات قراردادی تشویق می‌کند (← سلطانی‌نژاد و حدادزاده شکبیا، ۱۴۰۰: ۹۵ - ۹۸).

بر این پایه، آنچه نگارنده بدان دست یافته این است که از لحاظ فقهی با بررسی نظرات مسئولیت قراردادی می‌توان به طیف وسیعی از آرا پی برد که دو دسته متفاوت هستند: پذیرش حرمت تکلیفی و نفی ضمان وضعی. توضیح اینکه برخی از فقها در مباحث نقض عقود و تعهدات قراردادی ضمان وضعی را منتفی می‌دانند. اما بسیاری از ایشان اعتقاد دارند که ضمان وضعی به دلیل تخلف در قرارداد قابل قبول است. منتها، درباره تعیین مبنا و میزان مسئولیت بین این گروه از فقها اختلاف نظر هست. برخی از فقها ضمان متخلف را به عنوان ضمان قهری می‌پذیرند و وی را بر اساس قواعد و اسباب ضمان قهری مسئول می‌دانند. اما برخی دیگر ضمان وضعی را به تعبیر مرسوم در علم حقوق ضمان و مسئولیت قراردادی در نظر می‌گیرند و میزان خسارت را بر اساس انتظاری که طرف بی‌تقصیر از قرارداد داشته است بررسی می‌کنند (← سلطانی‌نژاد و حدادزاده شکبیا، ۱۴۰۰: ۹۵ - ۹۸). مثلاً، در عقد وکالت، صاحب‌جوهر به این مسئله اشاره کرده است که اگر وکیل تصمیم به فسخ قراردادی که برای موکلش تنظیم کرده بگیرد و این فسخ توسط موکل تأیید نشود، وکیل فردی حرامی شناخته می‌شود و مسئولیت دیگری به او واگذار نمی‌شود. هیچ فقیه اسلامی هم تاکنون به این نتیجه نرسیده که جبران هر گونه خسارتی که از ترک فسخ توسط موکل به وکیل می‌رسد واجب باشد (نجفی، بی‌تا: ۳۲۱). یکی از دلایل مهم این دیدگاه این است که وکالت از عقود اذنی و نه تملیکی شناخته می‌شود. اگر مصلحت موکل در فسخ معامله باشد، اما وکیل اقدام به فسخ نکند، به دلیل عدم فسخ به عنوان ضامن زیان موکل شناخته شود. زیرا از عدم فسخ زیان وارد شده است. اما احتمال اینکه ضمانت داده نشود نیز مطرح شده است (یزدی، بی‌تا: ۱؛ ۱۱۲). همچنین، در عقد مزارعه، صاحب‌جوهر فقط مسئولیت تکلیفی نقض عقد مزارعه را ذکر کرده است (نجفی، بی‌تا: ۱۲). برخی از فقها عدم مسئولیت را درباره ترک زراعت توسط کشاورز تأیید و برخی دیگر آن را درباره تسلیم نکردن زمین توسط مزارع ذکر کرده‌اند. یکی از دلایل اصلی عدم قبول ضمانت وضعی این است که اسباب قهری مانند ید و اتلاف نیست (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۹: ۲۴۱؛ عاملی، ۱۴۱۹: ۱۸۶). درباره عقد مضاربه هم بیشتر فقهای معاصر در صورتی که فرد در مضاربه مال مورد مضاربه را برای مدتی، مثلاً یک سال، از تجارت خود کنار گذاشته باشد او را ضامن تلف مال می‌دانند. اما نسبت به ترک مضاربه ضمانتی ندارد و تنها گناهکار شناخته می‌شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۹: ۲۴۴). سرانجام، در عقد اجاره، فقهای امامیه تنها ترک عمل توسط اجیر خاص را موجب ضمان اجیر و استحقاق مستأجر نسبت به اجرت ندانسته‌اند (حکیم، ۱۴۱۶: ۱۳، ۱۴۴).

معیارهای مؤثر در تعیین میزان خسارات انتظار در فقه امامیه و حقوق ایران

چنان که گفتیم، زبان‌های قرارداد از جهتی شامل موارد زیر است: استرداد عین اموال و منافع اعطایی به طرف مقابل (استرداد)،

عدم‌النفع به خاطر عدم تحقق توافق برای آینده (انتظار)، درخواست جبران هزینه‌هایی که متحقق شده است (اعتماد)، از جهتی، می‌توان گفت این هر سه قابل جبران است. چون نقض قرارداد ممکن است باعث محروم ماندن زیان‌دیده از این منافع یا برخی از آن‌ها شود و به او حق می‌دهد که خسارت متناظر با منفعت ازدست‌رفته را مطالبه کند. آن‌گاه باید دانست که خسارت مادی که مستقیم متناسب به طرف مقابل باشد تحقق نیافته است؛ بلکه عدم‌النفع انتظارات قراردادی و نه عدم‌النفع عرفی تحقق یافته و بقیه نیز می‌تواند استفاده بلاجهت طرف مقابل باشد که این سود باید مسترد شود یا اینکه عوض آن داده شود. علاوه بر این، اثر دیگر مغرور شدن طرف به دلیل سرمایه‌گذاری و دریافت هزینه‌ها به دلیل قاعده غرور است. بنابراین با سه عنصر استیفا و غرور و عدم‌النفع روبه‌رو هستیم، نه خسارات قراردادی (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۸: ۱۸۵).

ذیل این مبحث، به بررسی معیارهای مؤثر در تعیین میزان خسارات انتظار قراردادی در فقه امامیه و حقوق ایران، از جمله زمان و مکان ارزیابی، پرداخته می‌شود.

الف) زمان ارزیابی خسارات مورد انتظار

هرگاه یکی از طرفین قرارداد تعهد خود را نقض می‌کند، از زمان تخلف تا زمان صدور حکم خسارات مورد انتظار متعهدله ممکن است تغییر کند. بنابراین، تعیین زمانی که سیر خسارات مورد انتظار را به پایان می‌رساند اهمیت ویژه دارد. آشفتگی در دامنه و گستره خسارات مورد انتظار اساساً بر دو عامل تکیه دارد. اول، توالی وقایعی که به دلیل نقض انتظارات قراردادی به پیمانکار خسارت وارد می‌کند. دوم، با توجه به هدف خسارات مورد انتظار، یعنی بازگرداندن وضعیت زیان‌دیده به وضعیت اجرای تعهد، تغییرات نوسانات پولی نیز اهمیت دارد. مثلاً، اگر دادگاه در زمان نامناسبی خسارات معوق را برای متعهدله ارزیابی کند، هدف از خسارت معوق اعاده وضعیت حالت آسیب‌دیده به حالت اجرای تعهد است. این مسئله هرگز به اهداف مورد نظر نخواهد رسید (نقیبی، ۱۳۹۱: ۱۳۳). حال، سؤالی که معمولاً درباره زمان تقویم خسارات مورد انتظار مطرح می‌شود این است که زمان واقعی ارزیابی این خسارات کدام است؟ پاسخ به این سؤال می‌تواند بر اساس سه تاریخ زیر باشد: موقع تخلف از تعهد، زمان صدور حکم، زمان اجرای حکم. با توجه به هدف از مؤسسه خسارات پیش‌بینی که بیشتر به بازگرداندن حالت زیان‌دیده به وضعیت اجرای تعهد می‌پردازد مناسب است زمان تقویمی با توجه به هر موضوع مشخص شود. باید سعی کنیم با در نظر گرفتن رابطه علی موجود بین توالی وقایع یا تغییر ارزش پول، در هنگام تخلف از تعهد، از وارد شدن به ضررهای غیر ضروری به متعهدله جلوگیری کنیم (سماواتی، ۱۳۹۵: ۶۸). در صورتی که از وقوع ضررهای قابل اجتناب صرف‌نظر شده باشد، باید در ذهن داشت که جبران زیان‌دیده ممکن است باعث کسب منافع نامناسبی شود. برای اینکه بهترین انتخاب برای ارزیابی خسارات مورد انتظار را داشته باشیم، باید با توجه به توانایی طرفین در پیش‌بینی دامنه خسارات در زمان انعقاد قرارداد، زمان مناسبی را برای تقویم خسارات مورد انتظار در نظر بگیریم (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۴: ۸۷).

ب) مکان ارزیابی طیف خسارات انتظار

هنگامی که قرارداد نقض می‌شود، پاسخ به این سؤال که محل ارزیابی خسارات مورد انتظار کجاست از اهمیت ویژه برخوردار است. ممکن است بگوییم بحث از تعدد مکان ارزیابی تنها در حالتی متصور است که فاصله زمانی هم باشد. با این حال، حتی در اتلاف فوری و بلافاصله نیز مسئله مکان مهم است. زیرا در هر حال این امکان هست که مکان اتلاف با مکان مطالبه و ادا متفاوت و بین این مکان‌ها اختلاف قیمت باشد. بنا به گفته مرحوم میرفتاح مراغی، صاحب کتاب *العناوین/الفقهیه*، فقهای پیش از او در بحث ارزیابی خسارت تنها به موضوع «زمان» تحقق ضمان و به عبارت دیگر به زمان ارزیابی قیمت پرداخته‌اند و درباره «مکان» ارزیابی خسارت در متون فقهی اثری نیست (مراغی، همان: ۵۳۶، به نقل از الشریف و سعیدی، ۱۳۹۳: ۱۶۹). از نظر او، شاید علت غفلت این بوده که به ملازمه زمان و مکان ارزیابی قیمت باور داشته‌اند (طباطبایی حائری، ۱۴۱۸ ق: ۵۴۹، به نقل از الشریف و سعیدی، ۱۳۹۳: ۱۶۹).

همان‌طور که گفته شد، هدف از خسارت بازگرداندن زیان‌دیده به حالتی است که در صورت اجرای قرارداد در آن قرار می‌گرفت. بنابراین، مهم‌ترین معیار برای تعیین محل ارزیابی خسارت معیاری است که تأثیر بیشتری در دستیابی به هدف فوق

داشته باشد. به این ترتیب باید دید آیا ارزیابی خسارات مورد انتظار با توجه به ارزش موجود در محل انعقاد قرارداد ما را به تحقق این هدف نزدیک می‌کند یا اینکه باید از معیارهای دیگری، مانند محل اجرای تعهد یا اجرای حکم کمک گرفت. بر این اساس، با توجه به وابستگی معیارهای پیشنهادی به تحقق نتیجه (یعنی اعاده وضعیت متعهد به زمان اجرای تعهد)، بهترین معیاری که ما را به این نتیجه می‌رساند ارزیابی زیان بر اساس محل اجرای تعهد است. زیرا متعهد، بر اساس قرارداد، خواستار ایجاد وضعیت جدیدی برای خود در محل تعیین شده در قرارداد است (سماواتی، ۱۳۹۵: ۹۹). در حقیقت، باید در ذهن داشت که تفاوت قیمت به مکان منحصر به ضمان ید نیست و در ضمان ناشی از اتلاف و تسبیب نیز متصور است (← رشتی، بی‌تا: ۷۱، به نقل از الشریف و سعیدی، ۱۳۹۳: ۱۶۸). از این رو، ارزش انتظارات قراردادی باید بر اساس مکانی باشد که هر طرف در آن انتظار انجام دادن تعهد را دارد. هرچند پذیرش این مبنا برای خسارات مستقیم مورد انتظار، مانند دریافت پسته، منطقی و قابل قبول است، رعایت چنین اصلی در مورد جبران خسارات غیر مستقیم ممکن است از منطق قانونی و عدالت فاصله بگیرد. به عبارت دیگر، زیان‌های غیر مستقیم فقط از دو طریق می‌توانند جبران شوند (نقیبی، ۱۳۹۴: ۴۵): الف) ناشی از سیر طبیعی امور یا تخلف از تعهد باشد؛ ب) برای طرفین تعهد پیش‌بینی‌پذیر باشد. بنابراین نگارنده معتقد است، با توجه به اینکه دامنه پیش‌بینی جبران خسارت بر اساس شرایط محل انعقاد قرارداد است، ملاک اولیه محاسبه خسارات مورد انتظار ارزش موجود در محل انعقاد قرارداد است.

همچنین، درباره خسارات غیر مستقیم پیش‌بینی‌پذیر باید توجه داشت که تنها زمانی می‌توان آن را جبران کرد که در حین عقد از جانب طرفین پیش‌بینی‌پذیر باشند. بنابراین، ارزش موجود در محل انعقاد قرارداد به عنوان معیار اولیه برای محاسبه خسارات مورد انتظار در نظر گرفته می‌شود، مگر اینکه برای فعالیت تجاری افراد اطلاعات مهمی فراهم باشد که امکان پیش‌بینی خسارات را افزایش دهد. در این صورت، معیار جبران این خسارات بر اساس اطلاعات موجود در محل اجرای تعهد تعیین می‌شود (سماواتی، ۱۳۸۶: ۱۲۳).

در مقام تحلیل، می‌توان گفت اگر موضوع تعهد عین معین یا کلی در معین و معیوب باشد، متعهدله می‌تواند با خیار عیب مشکل ناشی از عقد را رفع کند و عیب موجود را جبران کند. در فقه و حقوق ایران، ملاک محاسبه این خسارات قیمت قرارداد است، نه قیمت بازار. حتی در مواردی که تعیین قیمت قراردادی موضوع تعهد معیوب ممکن نباشد، تعیین قیمت قراردادی موضوع تعهد باید با مراجعه به قیمت بازار تعیین شود. بنابراین در مواردی که شخصی محموله‌ای حاوی صد کیلو پرتقال، سصد کیلو گلابی، و پانصد کیلو سیب به ارزش قراردادی هزار واحدی را بفروشد، در صورتی که محموله حاوی پانصد کیلو سیب نباشد، برای محاسبه قیمت قراردادی هر سه میوه باید قیمت بازار را به دست آورد. آن‌گاه با مقایسه قیمت بازار با قیمت قرارداد مابه‌التفاوت قیمت صحیح قرارداد و قیمت معیوب قرارداد به دست می‌آید و به عنوان خسارت به متعهدله پرداخت می‌شود. آنچه در فقه امامیه و حقوق ایران گفته شد مربوط به محاسبه منافع ایفای تعهد بود. بنابراین اگر متعهدله بتواند زیان مستقیم و غیر مستقیم مورد انتظار خود را ثابت کند، در جبران این ضررها محدودیتی نخواهد داشت. در فقه امامیه و حقوق ایران نیز مانند کامن‌لا، با توجه به اینکه قیمت قرارداد این منافع مشخص نیست، باید بر اساس قیمت ارزش بازار محاسبه شود و در مواردی که موضوع تعهد تعهد کلی باشد، اگر تعهد به نحو معیوب انجام شود، متعهدله این امکان را دارد که متعهدله را وادار به انجام دادن صحیح تعهد کند. بنابراین، می‌تواند تمام زیان‌های مورد انتظار خود را جبران کند (← سلطانی‌نژاد و حدادزاده شکبیا، ۱۴۰۰: ۹۳-۹۴).

یکی از بحث‌های مهم نقض پیش‌بینی‌پذیر است که می‌تواند نقطه مقابل انتظارات قراردادی باشد.^۱ نوع اول نقض پیش‌بینی‌پذیر، که تبیین شرایط آن نیز پیچیدگی خاصی ندارد، نقض به دلیل رد صریح قرارداد از سوی متعهد است. طبق کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا، پیش‌بینی نقض قرارداد در صورتی منجر به ثبوت حق فسخ می‌شود که مشخص باشد نقض اساسی است. یکی از مصادیق بارز این حکم آن است که متعهد اعلام کند قرارداد را اجرا نخواهد کرد (← مواد ۷۱ و بعد کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا^۲ و ماده ۷/۳/۳ اصول قراردادهای بین‌المللی^۳). رد صریح قرارداد دلالت کافی و متقن بر این مطلب دارد که نقض اساسی در آینده مشخص است. واضح است که حتی در رد صریح قرارداد، که بارزترین مصداق نقض پیش‌بینی‌پذیر

۱. برای مطالعه درباره اقدامات پیش‌دستانه ← رجبی، ۱۳۹۹: ۶۸۷-۷۰۶.

2. CISG

3. UNIDROIT Principles

است، مطلقاً اعلام متعهد مبنی بر عدم انجام دادن تعهداتش بدین معنا نیست که او نظرش عوض نخواهد شد. قطعاً او قرارداد را در سررسید اجرا نخواهد کرد. بنابراین یکی از فواید نقض پیش‌بینی‌پذیر چنین برشمرده شده که با فسخ قرارداد توسط متعهدله لازم نیست او همچنان نگران باشد که نظر متعهد تا رسیدن موعد عوض می‌شود و او قرارداد را اجرا می‌کند. پس نقض پیش‌بینی‌شده در موعد اجرای قرارداد با وجود شرایطی برای متعهدله ایجاد حق فسخ می‌کند که این شرایط عبارت‌اند از اینکه اولاً نقض اساسی باشد و ثانیاً وقوع این نقض اساسی مشخص باشد (صفایی و عسگری، ۱۳۹۳: ۱۶).

نوع دوم از نقض پیش‌بینی‌پذیر در جایی است که قرارداد صریحاً توسط متعهد رد نشده، اما اوضاع و احوال و قرائن نشان می‌دهد که در موعد مقرر قرارداد اجرا نخواهد شد یا اجرای آن به گونه‌ای ناقص خواهد بود که نقض اساسی باشد. در این نوع از نقض پیش‌بینی‌پذیر، باید هر دو شرط مشخص بودن و اساسی بودن نقض باشد. معیار مشخص بودن معیار نوعی و عرفی است. به عبارت دیگر، نقض اساسی پیش‌بینی‌پذیر قرارداد جز در مواردی که بیان صریح متعهد باشد فرض نوعی است. فرد معقول یا متعارف باید بتواند از شرایط حاکم تحقق نقض اساسی در موعد را استنباط کند (صفایی و عسگری، ۱۳۹۳: ۸).

به هر حال طبق مبانی فقهی حقوق ایران که از پشتوانه حکم عقل و بناء عقلا برخوردار است می‌توان ادعا کرد که این نظریه با قواعد و اصول حاکم بر قراردادها در حقوق اسلام و ایران مغایرت مبین ندارد و می‌توان تمام آثار و احکام آن را در حقوق داخلی توجیه کرد (محقق داماد، ۱۳۸۸: ۴۱، به نقل از صفایی و عسگری، ۱۳۹۳: ۱۲).

ارزیابی خسارات انتظار ذیل عقود ناقل ملکیت

در قراردادهایی مانند بیع، که انتقال مالکیت را در بر دارد، پس از انعقاد قرارداد و انتقال ثمن و ارزیابی میان طرفین، انتظار انتقال مال از یک فرد به فرد دیگر هست. اگر این انتظار برآورده شود، فردی که مال را داشته حقی نسبت به سود و زیانی که برای مالک اصلی پس از انتقال به وجود می‌آید ندارد (شهیدی، ۱۳۹۳: ۱۶۶). اما اگر این انتظار برآورده نشود و مال به مالک اصلی تحویل نشود، مسئولیت خسارات بر عهده تخطی‌کننده است. در قراردادهایی مانند انتقال مالکیت انتظار مشخص مالک از صاحب ملک این است که ملک خود را به اختیار وی قرار دهد. در صورتی که فروشنده مال را به خریدار تحویل ندهد و قبل از تسلیم مال به هر دلیلی از بین برود ضمانت فقط در زمان تسلیم مال و بر عهده فروشنده است. زیرا اگر خریدار از امکان استفاده از مال منتقل‌شده بهره‌مند نشود، فروشنده مسئولیت خسارات وارده را باید بپردازد. این مسئولیت تنها در صورتی محقق می‌شود که فروشنده بتواند خسارات وارده به خریدار را با تسلیم وجه مندرج در قرارداد جبران کند. بنابراین، اگر تحویل مال با قیمت بالاتر از قیمت قراردادی صورت گیرد، بخشی از خسارات متحمل به خریدار، مانند افزایش قیمت در بازار، توسط فروشنده جبران می‌شود. در این صورت، قیمت بازار به عنوان مبنای قیمت محاسبه می‌شود و قیمت قراردادی در نظر گرفته نمی‌شود (نقیبی، ۱۳۹۳: ۱۷۶). چون در عالم واقع انتظار خریدار از امکان استفاده از مال منتقل‌شده را برآورده نکرده است؛ هرچند در عالم اعتبار انتظار وی برآورده شده باشد.

بررسی ضرر انتظار ذیل تعهدات لازم غیر مملک

وقتی اشخاص به انجام دادن کاری متعهد شوند، در صورت تخلف از این تعهد، در ابتدا باید به انجام دادن تعهد مجبور شوند. اگر این امکان نباشد، باید توسط شخص دیگری به هزینه آنان انجام شود (مهمان‌نوازان، ۱۳۸۳: ۱۸۹). هنگام نقض عهد در تعهدات الزامی، اگر انجام دادن تعهد قراردادی بعد از مدت مشخص مستلزم پرداخت بیش از قیمت قراردادی باشد، متعهد باید برای انجام دادن تعهد یا پرداخت هزینه مسئول باشد. تا زمانی که این انجام نشود، انتظار واقعی زیان‌دیده بدون توجه به قیمت قرارداد و با توجه به قیمت روز برآورده می‌شود. اگر متعهد در زمان مقرر، پول موضوع تعهد را به پیمانکار پرداخت نکند، جبران توقعات او، به‌ویژه در شرایط نوسانات ارزش پول، بسیار حیاتی است. بر اساس عقیده برخی حقوقدانان، تغییرات ارزش پول تأثیری بر پرداخت به طلبکار نخواهد داشت. اما، در واقعیت، پول واحد قدرت خرید است و واحدهای پولی، مانند ریال یا تومان یا دلار، هیچ ارزش محاسباتی مشخصی ندارند (خراسانی، ۱۳۹۷: ۶۷).

به شکل ساده تر می توان گفت پس از گذشت زمان مقرر برای انجام دادن تعهد پولی، متعهد باید قیمت روز بازار را پرداخت کند؛ حتی اگر پیمانکار کار را قبلاً انجام داده باشد. این مطلب بر اساس قاعده احتیاط، که بر لزوم اطمینان از سلب مسئولیت دینی تأکید می کند، اولویت دارد. در مواقعی که این واقعه رخ دهد، متخلف باید مسئول جبران خسارات متوقع متعهد باشد و این به اصطلاح سلب شانس به دست آوردن سود بیشتر از متعهد است.

خسارات انتظاری در اجرای ناقص تعهدات

در برخی موارد، متعهد به طور موقت در موعد مقرر عهد خود را انجام می دهد؛ اما به گونه ای که در قرارداد آمده عمل نمی کند، طوری که از نظر قرارداد تعهد ناقص و نادرست است. این موضوع دو فرض دارد. الف) عیب به گونه ای است که آنچه در واقع تحویل شده حتی به مفهوم حداقل قرارداد نمی خورد. مثلاً، در قرارداد به «یک تن گلابی» اشاره شده است، اما، هندوانه تحویل شده که به هیچ عنوان معنای گلابی را نمی دهند. بنابراین، به نظر می رسد که به واقعاً هیچ گلابی به معنای قراردادی به خریدار تحویل داده نشده است. ب) عیب و نقص فقط مانع از تحقق عنوان کامل در موضوع تعهد می شود؛ مثلاً، گلابی هایی که پوست آن ها خراشیده شده، اما، به دلیل قابل استفاده بودن به نوعی تعریف ناقص گلابی را دارد. در حالت اول، به واقع موضوع تعهد محقق نشده و در دومی به صورت ناقص محقق شده است. در نتیجه، متعهد می تواند در موارد مختلف یا به تحویل دادن گلابی سالم مطابق شرایط قرارداد، ملزم شود یا معامله را فسخ کند و قیمت قراردادی را کاهش دهد. به طور خلاصه، می توان گفت که با فرض تحویل گلابی معیوب تعهد قراردادی انجام شده است و به همین دلیل با جبران شکاف میان مفهوم قرارداد و تحویل ناقص به استفاده از عقد به عنوان وسیله ای برای اجرای موضوع خارجی با مفهوم انتظار مطلوب، پرداخت (کاتوزیان، ۱۳۷۶: ۲۱۳).

در مواردی که تخلف از توقعات قراردادی به عدم دریافت صحیح موضوع قرارداد مرتبط با خورد، به این معنی که متعهد کالای معیوب را به عنوان موضوع تعهد به متعهد تحویل داده است، در فقه و حقوق ایران، می تواند قرارداد را فسخ کند و قیمت خود را بازگرداند یا اگر موافق این وضعیت باشد، ممکن است درخواست جبران تفاوت ارزش کالای معیوب و سالم را داشته باشد. بنابراین، در صورتی که عدم انجام دادن تعهد مرتبط با عیب پنهانی کالا باعث ضرر نهایی برای مصرف کننده شود، جبران این خسارت ها باید از طریق قاعده «قابل استناد» پیگیری شود تا هر گونه خسارت وارده به مصرف کننده مستند شود و نحوه استفاده فروشنده از کالای معیوب در تولید نهایی در نظر گرفته شود. همچنین، فروشنده مسئول جبران خسارات مورد انتظار متعهد خواهد بود و همچنین مسئولیت جبران خسارات وارده به تهیه کننده محصول نهایی در خصوص تعویض کالای معیوب که به وی فروخته شده وجود خواهد داشت. زیرا او مانع از کسب سود بیشتر شده است (خراسانی، ۱۳۹۹: ۱۱۱).

اجرای اجباری تعهد در فقه و حقوق ایران

در حقوق ایران، که بر پایه فقه است، رویکرد اصلی برای جبران خسارات قراردادی انجام دادن تعهدات قراردادی توسط متعهد است. بنابراین، بررسی اصول و مبانی این موضوع حیاتی است. دلایل بر اینکه چرا به انجام دادن تعهدات به عنوان راه حل اصلی برای جبران خسارات قراردادی نیاز است باید بررسی شود. از جمله این دلایل می توان به استناد فقها به قاعده «وجوب به وجوب» برای انجام دادن تعهدات اشاره کرد (نعمت الهی، ۱۳۹۴: ۲۸). در قراردادها، شروط و تعهدات طرفین مشخص شده است و آن ها باید به تعهدات خود پایبند باشند. هر طرف حق اخلاف در قرارداد را ندارد و وقتی یکی از طرفین تعهداتش را نقض کند، بر اساس قاعده «ضرورت»، دادگاه باید ابتدا متعهد را ملزم به جبران ضرر و زیان کند. اگر شاکی می خواهد خسارات خود را جبران کند، باید قرارداد را فسخ کند. این نکته مهم است که شاکی نمی تواند هم زمان با ادامه قرارداد جبران خساراتش را از طرف مقابل درخواست کند. این ممنوعیت از جبران موازی خسارات ناشی از تخلف با ادامه قرارداد به این دلیل است که جبران ضرر با پرداخت خسارت نقدی واقعی اتفاق می افتد (نعمت الهی، ۱۳۹۴: ۳۲).

با نقض قرارداد، فقط در صورت رعایت شرایط لازم جبران خسارت را می توان درخواست کرد. همچنین، در شناسایی حق فسخ برای طرف آسیب دیده باید به اصل ضرورت پایبند بود که حق طرف مبنی بر فسخ قرارداد را محدود می کند. عدم رعایت تعهدات ممکن است منجر به زیان شود. آن گاه، با تأکید بر تمایز نقض قرارداد از نقض تعهدات قراردادی، ضرورت مانع خروج از

قرارداد می‌شود و ناقض را ملزم به انجام دادن تعهدات خود می‌کند. تنها اگر یکی از طرفین مرتکب نقض واقعی شود فسخ قرارداد برای جبران خسارت لازم است. حکمی که اولویت انجام دادن تعهدات را نسبت به دریافت غرامت برجسته می‌کند در ماده ۲۱۹ قانون مدنی یافت می‌شود. همین‌طور، ماده ۲۳۸ ق.م. اجازه فسخ را تحت شرایط خاص فراهم می‌کند. بنابراین، حق خاتمه قرارداد زمانی به وجود می‌آید که طرف متخلف نتواند مجبور به انجام دادن تعهدات خود شود (بهرامی احمدی، ۱۳۷۰: ۱۳۳).

بنابراین، طبق این ماده، صرف عدم ایفای تعهد دلیل خروج یکی از طرفین از قرارداد نیست و عدم انجام دادن تعهد قراردادی در ابتدا صرفاً نقض قرارداد محسوب می‌شود و نه انحلال آن. زیرا همین ماده تصریح می‌کند که در صورت امکان ایفای تعهد توسط متعهد متعهدله حق فسخ نخواهد داشت و ماده ۲۱۹ قانون مدنی فسخ رابطه قراردادی را معتبر می‌داند. قرارداد، به عنوان راهی برای اجتناب از قاعده ضرورت، حق فسخ را برای زیان‌دیده شناسایی می‌کند. قانون مدنی تنها زمانی فسخ را مجاز می‌داند که الزام متعهد به ایفای تعهداتش به هیچ‌وجه ممکن نباشد. بنابراین، با کنار هم قرار دادن این دو ماده قانون مدنی، مبنای فقهی الزام متعهد به ایفای تعهدات و جبران خسارت از طریق غرامت نقدی روشن می‌شود (سماواتی، ۱۳۹۵: ۲۱۱). فقها بر اساس قاعده «ضرورت» معتقدند که تعهد به انجام دادن تعهد باید راه‌حل اولیه برای جبران خسارت باشد و به آیات و روایاتی نظیر «أفوا بالعقود» (مائده) و حدیث «المؤمنون عند شروطهم» استناد می‌کنند. این منابع دلالت دارند که طرفین، حتی در صورت عدم اجرای تعهدات توسط یکی از آن‌ها، باید به تعهدات خود پای‌بند باشند و در صورت امتناع دادگاه موظف است طرف امتناع‌کننده را به اجرای تعهداتش مجبور کند (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۴: ۷۶). این حکم به دلیل مضمون آیات و روایات است که امر به وجوب حکم به انجام دادن تعهدات را می‌رساند و در صورت تخلف مکلف واجب است که او به اجرای تعهدات ملزم شود. این حکم از آن جهت است که این آیات و روایات در مضمون موضوع است و دلالت امر بر وجوب و حکم امری دارد. بنابراین در صورت تخلف مکلف از انجام دادن تعهدات بر مکلف و حاکم واجب است که او را به انجام دادن تعهد وادارد.

نتیجه

جبران خسارات یا زیان‌های مورد انتظار، چه در فقه امامیه چه در نظام حقوقی ایران، بر انتظارات قراردادی استوار است. اولین شرط برای جبران این خسارات وجود رابطه قراردادی بین متعهد و متعهدله است. زیرا خسارات مورد انتظار ناشی از توقع متعهدله از ایفای صحیح تعهدات توسط متعهد است. بنابراین، متعهدله تنها در صورت عدم ایفای تعهد توسط متعهد می‌تواند بخواهد که خسارات مورد انتظار او جبران شود. هدف کلی جبران خسارات دفع ضرر و زیان وارده به زیان‌دیده و جبران عدم نفع او است. اگر متعهدله به دلیل تخلف از انتظارات قراردادی متحمل خسارت نشده باشد، جبران زیان‌های مورد انتظار ممکن نیست. زیرا انتظار قراردادی ذاتاً واجد زیان نبوده تا جبران شود. شرط دیگر برای جبران خسارات وجود رابطه سببیت بین تخطی از تعهد و خسارات وارده به متعهدله است. همچنین، امکان پیش‌بینی خسارت در صورت تخلف از تعهد نیز از امور مهم است. متعهدله تنها در صورتی می‌تواند خسارت غیر مستقیم مورد انتظار خود را جبران کند که ثابت کند این خسارات ناشی از جریان طبیعی امور یا تخلف از تعهد بوده یا اینکه متعهد باید تحقق این ضررها را پیش‌بینی می‌کرده است. بنابراین، با توجه به دو مبنای اصلی انتظارات قراردادی، یعنی جواز مقابله به مثل، طبق آیه شریفه سوره بقره و ماده ۲۲۱ قانون مدنی «مفاد توافق طرفین در تعیین حیطة انتظار قراردادی» خسارات ناشی از نقض قرارداد را به اشکال زیر مطالبه می‌کنند:

در فقه امامیه و حقوق ایران، اولین روش جبران نقض قرارداد الزام به اجرای عین تعهد است. در این نظام حقوقی، هدف از جبران خسارت، نه تنها پرداخت مال، بلکه تحقق عملی تعهدات قراردادی است. اگر الزام به اجرای قرارداد ممکن نباشد یا زیان‌دیده به اجرای قرارداد رضایت نداشته باشد، جبران خسارت به صورت مالی خواهد بود. این تفاوت‌های بنیادی نظام‌های کامن‌لا و حقوق ایران و فقه امامیه نشان‌دهنده تفاوت در رویکردهای جبرانی نسبت به نقض قرارداد و انتظارات قراردادی است. از طرفی، خسارت مورد انتظار در نظام کامن‌لا دارای عناصر متعددی است که یکی از آن‌ها از بین رفتن منفعتی است که زیان‌دیده از اجرای قرارداد انتظار داشته است. جبران این نوع خسارت در فقه امامیه و قوانین ما با مشکل مواجه است. یکی از دلایل این است که این نوع خسارت تلف مال محسوب نمی‌شود؛ به این معنا که نمی‌توان به متعهدله‌ای که به تعهد قراردادی خود عمل نکرده نسبت داد که مال متعهدله را «تلف» کرده است. از دست دادن اموال در صورت موجود بودن ملک اعمال

می‌شود. حداکثر چیزی که در این مورد می‌توان گفت این است که متعهدله مانع تحقق مال آینده شده و این به‌تنهایی موجب ضمان نمی‌شود.

با این حال، باید توجه داشت که مصادیق دیگری از خسارت مورد انتظار است؛ مانند خسارت ناشی از نرسیدن به موضوع قرارداد. این نوع خسارت و نحوه جبران آن، یعنی پرداخت غرامت، در فقه و حقوق ما نیز شناخته شده است. اما، در مواردی، مسئولیت مقصر در جبران خسارات ناشی از ضمان قهری است، نه ضمانت و مسئولیت مدنی.

راهکارهای موجود در فقه و حقوق ایران برای جبران خسارات ناشی از عدم اجرای قرارداد، در بسیاری از موارد، به نتایجی مشابه پرداخت خسارت انتظار در نظام کامن‌لا منجر می‌شود؛ از جمله، الزام پرداخت غرامت (مانند قیمت کالا و همچنین اجرت‌المثل) یا انجام دادن تعهد توسط شخص ثالث و پرداخت هزینه. آرای برخی از فقها در ابواب مختلف نیز قابل تطبیق با خسارات مورد انتظار است. با این حال، در مواردی مانند خسارت ناشی از دریافت کالای معیوب نحوه جبران خسارت در کامن‌لا با فقه و حقوق ما متفاوت است.

روی هم، هرچند در فقه امامیه و حقوق ایران برخی انواع خسارت مورد انتظار به‌راحتی قابل جبران نیستند، با توجه به قواعد و آرای موجود، در بسیاری از موارد امکان جبران خسارات به روش‌های مشابه نظام کامن‌لا هست. این امر نشان می‌دهد که هر دو نظام حقوقی، به‌رغم تفاوت‌های بنیادی در اصول و روش‌ها، تلاش دارند تا حقوق زیان‌دیدگان را به نحو مؤثری تأمین کنند.

منابع

- الشریف، محمد مهدی و سعیدی، سمیه (۱۳۹۳). «مکان» ارزیابی میزان خسارت در دعوای مسئولیت مدنی از منظر فقه امامیه و حقوق ایران. پژوهش‌های فقهی، ۱۰(۱)، ۱۶۷ - ۱۹۶. doi: 10.22059/jorr.2014.50793
- بهرامی احمدی، احمد (۱۳۷۰). سوءاستفاده از حق. چ ۲. تهران: مؤسسه اطلاعات.
- بهشتیان، محسن (۱۳۸۷). مفهوم و اعتبار شروط ابتدایی، کانون سردفتران و دفتریاران. انتشار ماهنامه، س ۵۰، ش ۸۱ و ۸۲.
- حکیم، سید محسن طباطبایی (۱۴۱۶ ق). مستمسک العروه الوثقی. چ ۲. قم: مؤسسه دار التفسیر. ج ۱ و ۱۱.
- حلی، یحیی بن سعید (۱۳۹۳). نزهة الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر. قم: منشورات رضی.
- خراسانی، علی (۱۳۸۷). شرح تبصره المتعلمین. ج ۱.
- رجبی، عبدالله (۱۳۹۹). شرایط و آثار اقدامات پیش‌دستانه در حقوق ایران. مطالعات حقوق خصوصی دانشکده حقوق و علوم سیاسی. د ۵، ش ۴، ۶۸۷ - ۷۰۸.
- رجبی، عبدالله و سید سجادی، سید احمد (۱۴۰۳ ق). تکمیل مفاد قرارداد. پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ج ۲۸، ش ۲، ۳۲ - ۶۳.
- رشتی، میرزا حبیب‌الله (بی‌تا). کتاب الفصیح. چاپ سنگی.
- سکوتی، رضا و شمالی، نگار (۱۳۹۰). جایگاه عدم‌النفع در نظام حقوقی ایران. فقه و حقوق اسلامی، س ۱، ش ۱، ۹۸ - ۱۱۱.
- سماواتی، حشمت‌الله (۱۳۸۶). خسارات ناشی از عدم انجام تعهدات قراردادی. چ ۴. خط سوم.
- سلطانی‌نژاد، هدایت‌الله و حدادزاده شکیب، علی (۱۴۰۰). ارزیابی و محاسبه مابه‌ازای تعهدات قراردادی در نقض قراردادها از طریق خسارات جبرانی (مطالعه تطبیقی: نظام حقوقی کامن‌لا و ایران). دانش حقوق عمومی، س ۱۰، ش ۱، پیاپی ۱۱.
- صفایی، سید حسین و عسگری، جعفر (۱۳۹۳). نقض قابل پیش‌بینی قرارداد در فقه و حقوق ایران با نگاهی به نظام «کامن‌لا» و کنوانسیون وین (۱۹۸۰). حقوق اسلامی، ۱۵(۲)، ۵ - ۲۸. doi: 10.30497/law.2015.1665
- شهیدی، مهدی (۱۳۹۳). آثار قراردادها و تعهدات. چ ۶. تهران: مجد. ج ۳.
- طباطبایی حائری، سید علی بن محمد (۱۴۱۸ ق). ریاض المسائل. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع). ج ۱۴.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۳). الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری، چاپ سوم، دانشگاه تهران، تهران.
- _____ (۱۳۸۷). قواعد عمومی قراردادها. تهران: میزان. ج ۳.
- کاشف‌الغطاء، عباس (۱۴۱۳ ق). المال المثل و المال القیمی فی الفقه الاسلامی. مؤسسه کاشف‌الغطاء.
- عاملی، سید جواد بن محمدحسین (۱۴۱۹ ق). مفتاح الکرامه. قم: دفتر انتشارات اسلام. ج ۱۲.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۸). نظریه عمومی شروط و التزامات در حقوق اسلامی. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مراغی، سید میر عبدالفتاح بن علی (۱۴۱۷ ق). العناوین الفقهیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- نعمت‌اللهی، اسماعیل (۱۳۹۵). بررسی خسارات انتظار ناشی از نقض قرارداد در کامن‌لا و حقوق ایران. فصلنامه پژوهشی-تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ص ۱۲ - ۱۵۶.
- _____ (۱۳۹۷). منافع سه‌گانه در خسارت‌های قراردادی. پژوهش‌های حقوق تطبیقی، س ۲۲، ش ۳.
- _____ (۱۳۹۸). اصل جبرانی بودن خسارت و کارکردهای آن در کامن‌لا و حقوق ایران. پژوهش‌های حقوق تطبیقی، د ۲۳، ش ۴.
- نقیبی، سید ابوالقاسم و زارچی‌پور، روح‌الله (۱۳۹۷). نظریه جبران خسارت عدم‌النفع محقق‌الحصول در فقه امامیه. جستارهای فقهی و اصولی، س ۴، ش ۱۱، ۱۱۹.
- نجفی، محمدحسن (بی‌تا). جواهر الکلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی. ج ۱.
- یزدی، سید محمدکاظم طباطبایی (بی‌تا). تکمله العروه الوثقی. قم: کتابفروشی داوری. ج ۱.
- Al-Sharif, M. M. and Sa'idi, S. (2014). Place of assessment of amount of damage in a civil liability case from the viewpoint of Imamite Jurisprudence and statute law of Iran. Religious Researches, 10(1), 167-196. doi: 10.22059/jorr.2014.50793 (in Persian)
- Amil, S. J. M.H. (1998). Miftah Al-Karam. Qom: Islam Publishing House. Vol. 12, Chapter 4. (in Arabic)
- Bahrani Ahmadi, A. (1991). Abuse of Right. Second Edition. Tehran: Information Institute. (in Persian)
- Beheshtian, M. (2008). The Concept and Validity of Basic Terms, Kanoon Sar Daftaran and Daftar Yaran. Monthly Publication, Year 50, No. 81 & 82. (in Persian)

- Hakim, S. M. Tabatabai (1995). Mustamsk al-Arwat al-Wuthghi. Second Edition. Qom: Dar al-Tafseer Institute. Vol. 1 & 11. (in Arabic)
- Hor Ameli, M. H. (n.d.). Al-Shia's Ways. Beirut: Dar Ahya al-Trath al-Arabi. Vol. 13. (in Arabic)
- Kashif-Al-Ghita, A. (1992). Al-Mal Al-Muthla and Al-Mal Al-Qaymi in Islamic Jurisprudence. Kashif Al-Ghita Foundation. (in Arabic)
- Katouzian, N. (2004). Non-Contractual Obligations. third edition. Tehran: University Press. (in Persian)
- (2008). Rules of General Contracts. Mizan Publishing House. Vol. 3. (in Persian)
- Khorasani, A. (2008). Commentary on Note of the Learned. Vol. 1. (in Persian)
- Kulayni, A.J. M. Y. (1987). Al-Kafi. Fourth Edition. Tehran: Dar Al-Kutb Al-Islamiyya. Vol. 5. (in Arabic)
- Maraghi, S. M. A.F. A. (1996). Al-Jami'at al-Fiqhiyyah. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers' Association. Vol. 2. (in Arabic)
- Mohaqqeq Damad, S. M. (2009). General Theory of Conditions and Obligations in Islamic Law. Tehran: Islamic Sciences Publishing Center. (in Persian)
- Mousavi Khomeini, S. R. (2000). Rasa'il. Qom: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Arabic)
- Naghibi, S. A. and Zarchipour, R. (2018). The Theory of Compensating Certain Lost Profit Damage in Imamiya Jurisprudence. Journal of Islamic Law and Jurisprudence, 4(2), 119-143. doi: 10.22034/jrj.2018.66149 (in Persian)
- Naraghi, M. A. (1996). Awa'id al-Ayyam. Qom: Islamic Propaganda Office. (in Arabic)
- Nematollahi, I. (2016). Investigation of Expected Damages Resulting from Breach of Contract in Common Law and Iranian Law. Comparative Research Quarterly of Islamic and Western Law, 12-156. (in Persian)
- Nematollahi E. (2019), Principle of Compensatory Character of Damages and Its Functions in Common Law and Iranian Law. CLR; 23 (4) :175-202 (in Persian)
- Nematollahi E. (2018) Threefold Interests in Contract Damages. CLR; 22 (3) :163-189
- Rajabi, A. (2021). Requirements of Anticipatory Actions in Tort Law. Private law quarterly, Vol. 50, Issue 4, 687-706. (in Persian)
- Rajabi, A. & Seyed-Ahmadi Sajjadi, S. A. (2024). Methodes of Contract Determination. CLR, 28(2), 32-63. (in Persian)
- Rashti, M. H. (n.d.). The Book of Usurpation. Lithographic Printing. (in Persian)
- Samavati, H. (2007). Damages Resulting from Failure to Fulfill Contractual Obligations. Fourth Edition. (in Persian)
- Safaei, S. H. and Asgari, J. (2015). Anticipatory Breach of Contract in Imamiyah Figh & Iranian Law by Review of Common Law System and Vienna Convention 1980. The Journal of Islamic Law Research, 15(2), 5-28. doi: 10.30497/law.2015.1665 (in Persian)
- Shahidi, M. (2014). Works of Contracts and Commitments. 6th edition. Tehran: Majd Publications. Vol. 3. (in Persian)
- Soltaninejad, H. and Haddadzadeh shakiba, A. (2021). Comparative Study of Constitution Damage and its Calculation in Iran and Common Law. Civil Law Knowledge, 10(1), 89-100. doi: 10.30473/clk.2022.48098.2603 (in Persian)
- Hali, Y. S. (2014). Nazheh al-Nazar fi al-Jam bin al-Ashbah wa al-Nazar. Qom: Mansurat Razi. (in Arabic)
- Sokoti, R. & Shomali, N. (2011). The Position of Non-Benefit in the Iranian Legal System. Islamic Jurisprudence and Law Journal, Year 1, No. 1, 98-111. (in Persian)
- Tabatabai Haeri, S. A. M. (1997). Riyad al-Masail. Qom: Al-Bayt Foundation, peace be upon them. Vol. 14. (in Arabic)